

ભર્તૃહરિ અને નીતિશતક : એક અવલોકન

ડૉ. હેમાગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી
વ્યાખ્યાતા સહાયક, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, ભિલાડ,
તા. ઉમરગામ, જિ. વલસાડ

૧. પ્રાસ્તાવિક : સસ્કૃત સાહિત્યમા મહાન કવિ તરીકે ભર્તૃહરિનું નામ અમર બની ગયું છે. અગિયારમી શતાબ્દીના શતકોના કવિ તરીકે તેઓ જાણીતા થયા છે. ભર્તૃહરિને શગારશતક, નીતિશતક અને વૈરાગ્યશતકના રચયિતા તરીકે ગણવામા આવે છે. આ ઉપરાત કેટલાક વિદ્વાનો વિજ્ઞાનશતકને પણ ચોથા શતક તરીકે ઓળખાવે છે. ભર્તૃહરિના નીતિશતક ગ્રંથમા ૧૧૦ શ્લોકોનો સગહ છે. જીવનમા આવશ્યક નૈતિકતાને કવિએ પાણીદાર મોતી જેવા મુક્તકોમા નિરૂપી છે. ભર્તૃહરિ મુક્તક સાહિત્યના તેજસ્વી તારલા સમાન છે. વ્યક્તિ અને સમાજને માટે ઉપયોગી ગુણોને રજૂ કરતા કવિએ આ ગ્રંથમા એક રીતે કવિએ સમાજશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે. દૈનિક જીવનમા ઉપયોગી અને એવી બોધપ્રદ સૂક્તિઓ જોવા મળે છે. સજ્જન પ્રશસા, દુર્જન નિન્દા, વિદ્યાગૌરવ, કર્મમહિમા, સદ્ગુણોનું ગૌરવ અને મૈત્રી વગેરેને અત્યંત માર્મિક રીતે રજૂ કરેલ છે. ભર્તૃહરિએ વૈદર્ભી શૈલીમા કલમ ચલાવી છે. તેમની રચનામા પ્રાસાદિકતા, માધુર્ય અને કલાત્કતા તરી આવે છે. તેઓ અત્યંત કાળજીપૂર્વક શબ્દોની પસંદગી અને શબ્દ વિન્યાસ કરે છે.

૨. નીતિશતકની વિષયવસ્તુ : ભર્તૃહરિના નીતિશતક ગ્રંથમા ૧૧૦ શ્લોકોનો ભર્તૃહરિના નીતિશતક ગ્રંથના ૧૧૦ શ્લોકોમા સજ્જન પ્રશસા, દુર્જન નિન્દા, વિદ્યાગૌરવ, કર્મમહિમા, સ્વમાનની શ્રેષ્ઠતા અને મૈત્રીભાવ જેવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માનવીય ગુણોનું આલેખન જોવા મળે છે.

૧. સજ્જન પ્રશસા : ભર્તૃહરિએ સજ્જનોની પ્રશસા કરવા પોતાની કલમને છૂટી મૂકી દીધી છે. માનવીએ માનવ બનવું એ સમાજનો આદર્શ છે. સજ્જનો પાણના ભોગે પણ પાપકર્મ કરતા નથી. સજ્જનો ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહારમા પ્રીતિ દાખવે છે. તેઓ જે કોઈ કાર્ય હાથમા છે, તે છોડી ન દેતા અવરોધોનો સામનો કરીને જ જપે છે. તેઓ સદા મહાન અને કઠિન કાર્યો કરતા રહે છે. મુશ્કેલીઓ સામે સજ્જનો ધીરજ ધારણ કરે છે. સજ્જનો ક્યારેય સ્વાર્થી હોતા નથી. તેઓ આદરથી સૌ કોઈનું ભલું કરે છે, ભલાઈની વૃત્તિ તેઓમા વિલસે છે. પરોપકારી છે, પણ મૌન રહે છે. તેઓના હાથ દાનથી શોભે છે. સજ્જનોના મસ્તકો ગુરુ ચરણોમા વિનમ્ર બને છે. ક્ષણો આવે છે ત્યારે વૃક્ષો નીચે નમે છે, તેમ ગુણો હોવા છતા તેઓમા નમ્રતાના ગુણો હોય છે. તેઓ ન્યાયના માર્ગમાથી ચલિત થતા નથી.

૨. દુર્જન નિન્દા : ભર્તૃહરિ ધારદાર અને તીખા વચનોમા સમગ્ર સમાજની સજ્જનતાનો સુર સભળાવી દે છે. દુર્જનો સાથે સબંધ બાંધવામા તેઓ ભારે જોખમ ગણાવે છે. મધુરભાષીને હીન કહીને દબાવે છે. સજ્જનોને તેઓ કારણ વિના જ પીડતા હોય છે. પરપીડા તેઓની પકૃતિમા જ પ્રસરી ગયેલું તૃવ છે. તેઓ અત્યંત નિકટ હોવાનો દેખાવ કરે છે પરંતુ સમય જતા તેઓ નિકટતા ઘટાડી દે છે. અણીના સમયે મિત્રતા છોડી દે છે. તેઓ કારણ વિના જ પીડા આપતા હોય છે. અવળે માર્ગે વિચરતા દુર્જનોને સન્માર્ગે વાળી શકાતું નથી.